

قیام تنباکو، نخستین ایستادگی در برابر شاه

یک و نیم قرن پیش و پس از رحلت شیخ مرتضی انصاری، زعامت شیعیان به میرزای شیرازی محول شد و این عالم مجاهد با تحریم تنباکو، ضربه سختی بر استعمار انگلیس وارد آورد.

یک و نیم قرن پیش و پس از رحلت شیخ مرتضی انصاری، زعامت شیعیان به میرزای شیرازی محول شد و این عالم مجاهد با تحریم تنباکو، ضربه سختی بر استعمار انگلیس وارد آورد.

خبرگزاری فارس - تاریخ: قرارداد رژّی یا انحصار نامه توتون و تنباکو که میان دولت ایران و مائور تالبوت انگلیسی منعقد شد تا چهارم جمادی‌الثنانی 1309ق که الحاق کامل آن اعلام شد، به عنوان اولین مبارزات استعماری و استبدادی به شکل یک قیام متشکل و یکپارچه در تاریخ معاصر ایران به ثبت رسیده است. این قیام بیش از 300 روز به طول انجامید و دولت استبدادی قاجار و استعمار انگلیس را ناچار به عقب‌نشینی ساخت.

قرارداد فوق محصول سومین سفر ناصرالدین شاه به فرنگستان بود. ناصرالدین شاه که در آن زمان تحت تأثیر رجال روشنفکر درباری برای سفر به فرنگستان و دیدار از دستاوردهای تمدن غربی ترغیب می‌شد، به تأیید و تشویق محمدحسن خان اعتمادالسلطنه و میرزا علی‌خان امین‌الدوله، میرزا ملکم‌خان ناظم‌الدوله و میرزا حسین خان سپهسالار از سرمایه‌گذاری خارجی در ایران استقبال کرد. 1 ولیکن عدم آگاهی او از نحوه این سرمایه‌گذاری باعث شد که قراردادی چنین وسیع که مورد تعجب جهانیان گردید با مائور تالبوت انگلیسی ببندد و امتیاز استخراج توتون و تنباکو را به مدت پنجاه سال به او واگذار نماید.

پس از مراجعت شاه تالبوت به تأسیس شرکتی با سرمایه 650 هزار لیره دست زد و مخفیانه راهی تهران شد به‌طوری که چند روز اول همگان بجز امین‌الدوله و اعضای سفارت انگلیس از حضور او در تهران بی‌اطلاع بودند.

پس از چندی با کمک سر هنری درموند ولف وزیرمختار انگلیس در تهران، تالبوت و امین‌الدوله قراردادی به مدت پنجاه سال در این باب تنظیم کردند و برای امضاء توسط امین‌الدوله و ناصرالدین شاه بردند. امضای قرارداد فقط برای ناصرالدین شاه مبلغ 25 هزار لیره پیشکش و هدایا در برداشت و البته این هدایای امین‌الدوله و کامران‌میرزا جدا بود. 2 با واگذاری این قرارداد همه ساله مبلغ پانزده هزار لیره انگلیس به خزانه دولت ایران واگذار می‌شد در حالی که این قرارداد سود کلانی برای انگلستان داشت. 3

این قرارداد در اصل ناقض استقلال کشور بود و سرنوشت تمامی دست اندرکاران توتون و تنباکوی کشور اعم از تاجر و خرده‌فروش و زارع را به دست خارجیان می‌سپرد. و در این زمینه از قراردادهای مشابهی که با کشورهای دیگر به امضاء رسیده بود به مراتب ظالمانه‌تر بود. چرا که سرنوشت هزاران زارع، تاجر و کاسب در گرو آن بود و علاوه بر فروش داخلی یکی از کالاهای بزرگ تجاری ایران به حساب می‌آمد. 4

مردم ناباورانه می‌دیدند که شاه مقدرات آنها را به دست بیگانه سپرده است. اندک‌اندک صداهایی شنیده شد و عکس‌العمل‌هایی دیده شد.

بازتاب قرارداد در شیراز

اولین جرقه مخالفت با شرکت رژّی و فعالیت آنان در ایران در فارس زده شد. در آن زمان تنباکوی ایران بیشتر در فارس تولید می‌شد و تنباکوی فارس مرغوب‌ترین تنباکوی ایران به شمار می‌رفت. وضعیت کشت تنباکو در شیراز ویژگی خاصی داشت بدین مفهوم که از هنگام کاشت محصول تا برداشت آن، حدود هشت تا نه ماه طول می‌کشید. زارع می‌بایست در ابتدای بهار، محصول خود را می‌کاشت و در اوایل تابستان آن را درو می‌کرد تا پاییز تنباکو باید خشکانده می‌شد، از ابتدای پاییز تا اوایل زمستان بسته‌بندی محصول شروع می‌شد و نهایتاً در زمستان محصول برای فروش آماده می‌گشت.

حاکمان فارس طبق معمول هر ساله در اوایل بهار مالیاتها را حواله می‌کردند و این امر بار سنگینی بر دوش تجار و

کشاورزان می‌گذاشت. عده‌ای از حکام دو ماه مانده بود به آخر سال، مقداری از مالیات را به دولت مرکزی می‌پرداختند و در اوایل نوروز آن را از دهقانان مطالبه می‌کردند. محصلان مالیاتی برای اخذ وجوه، مردم را تحت شدیدترین فشارها قرار می‌دادند تا جایی که در بعضی از روستاها، زارعان ناچار می‌شدند برای تأدیه مالیات معوقه خود، حاصل زمین مرغوب خود را به یک پنجم قیمت در اختیار تجار قرار دهند. از این اوضاع، تجار شیرازی و ماموران حکومت بهره‌مند می‌شدند. تعداد این تجار به بیش از پنجاه تا شصت نفر نمی‌رسید. 5

به دلیل اهمیت شیراز پس از استقرار کمپانی رژی اولین ماموران عازم این شهر شدند. مستر بنیز (نماینده شرکت در شیراز) حرکت خود را به آن دیار آغاز کرد. در حالی که چند نفر از ماموران ایرانی در حالی که فرمانی از طرف دولت مرکزی حمل می‌کردند، او را همراهی می‌کردند. قبل از اینکه فرنگیان وارد شیراز شوند شایع بود که دولت آن سامان را به فرنگیان فروخته است. زمزمه‌های اعتراض عده‌ای برای اولین بار در این خطه از ایران آغاز شد. عده‌ای از مردم رو به سوی علما نهادند و از آنها کسب تکلیف نمودند. علمای شیراز هم از آنجا که این امر را منافی با منافع دین می‌دانستند اظهار انزجار کردند البته در این میان عده‌ای از بازرگانان و تجار بزرگ تنباکو آشکارا علیه رژی موضع گرفتند و زمینه‌های لازم را برای شورش مهیا ساختند مثلاً حاج عباس اردوبادی که از دولت روسیه حمایت می‌کرد به دستور وزیرمختار روسیه در تهران مأموریت داشت در امر پیشرفت کار رژی اختلال ایجاد کند. 6

در شیراز شایع شده بود که اقدامات شرکت رژی موجب خواهد شد صدها تاجر ورشکسته و بیکار شوند. همچنین می‌شد بهای تنباکو افزایش خواهد یافت و بیگانگان به ایران خواهند تاخت. با وجود وعده‌های گوناگون شرکت رژی و بریتانیا مردم از راه دادن خارجیان به شهر امتناع می‌کردند. مأموران کمپانی در دروازه قرآن شیراز معطل بودند. در رمضان 1308 ق شور و هیجان به اوج خود رسید. جمع کثیری از مردم دکانهای خود را تعطیل نمودند و تحت رهبری آیت‌الله سید علی‌اکبر فالح‌اسیری در مسجد وکیل تجمع کردند. مردم اعمال دولت مرکزی را تقبیح کردند و سید طی سخنرانی پرشوری مخالفت خود را با ورود انگلیسان به شیراز اعلام کرد. 7

این امر با وجود نفوذ انگلیس در آن منطقه و حاکمی چون ظل‌السلطان که دوست آنان بود امری تعجب‌برانگیز بود. سفیر انگلیس از امین‌السلطان خواست تا شورش را خاتمه دهد و سید تبعید شد. البته تبعید سید علی‌اکبر فالح‌اسیری به عراق منجر به دیدار او با سید جمال‌الدین اسدآبادی و تهیه نامه‌ای سرگشاده برای میرزای شیرازی بود که زمینه‌های فتوای تحریم تنباکو را فراهم کرد. 8

شورش در تبریز و عقب‌نشینی رژی

دومین شهری که در مقابل هتیت انگلیسی از خود عکس‌العمل نشان داد تبریز بود. مردم تبریز تولیدکننده تنباکو نبودند ولی در امر صادرات این محصول شرکت داشتند. به همین دلیل تبریز و علمای آن پس از انتشار این خبر ناراضیاتی خود را ابراز کرده بودند. حاج میرزا جواد آقا مجتهد تبریزی از جمله علما و سردمداران مبارزه بود. در همین ایام حسنعلی‌خان امیرنظام گروسی، پیشکار و والی آذربایجان چون این امتیاز را منافی اهداف دین و دولت می‌دید با مردم همدل شد و از کار خود استعفا کرد مأموران روسی نیز در تبریز در مقابل اهداف توسعه‌طلبانه انگلیسیها مقاومت نشان دادند.

از اوایل تابستان جنبش مردم تبریز آغاز شد. عده زیادی از مردم که اعطای امتیاز به خارجیا را منافی احکام دین تلقی می‌کردند، دکانهای خود را بستند و در اطراف میرزا جوادآقا مجتهد گرد آمدند. در محرم سال 1309 ق شاه در بیلاق خود در شهرستانک در شمال تهران به سر می‌برد و از وقایع شهرستانها خبری نداشت. در یکی از روزها، تلگراف تهدیدآمیزی از سوی مردم تبریز به دست او رسید که در آن وی خواسته بودند از واگذاری منافع مسلمانان به مسیحیان که مخالف احکام قرآن هستند خودداری نماید و اگر این تقاضا پذیرفته نشود، خود با اسلحه از حقوق خویش دفاع خواهند کرد. 9

دولت مرکزی از روسها خواست تا جنبش تبریز را خاتمه دهد اما روسیه از جلوگیری این جنبش خودداری کرد. روسها از شورش تبریز به نفع خود بهره‌برداری کردند. آنها در رقابت استعماری با انگلیس، گوی سبقت را ربوده بودند و برگ برنده را در دست داشتند. به همین دلیل تلاش کردند تا آنجا که می‌توانند حریف را به عقب‌نشینی وادار کنند. پس اصرار زیادی در الغای امتیازنامه داشتند. شاه هم با تلاش بسیار موفق شد که مردم را با وعده الغای قرارداد به‌طور موقت آرام کند، اما در تابستان 1309 ق یک‌بار دیگر مردم تبریز سربه شورش برداشتند. با اینکه به

آنان قول داده شده بود که شرکت در آذربایجان عملیاتی نخواهد داشت، بازهم مردم قانع نشدند و طغیان را آغاز کردند. بدین ترتیب در تبریز طغیان جنبه عمومی پیدا کرد، 10 علی‌الخصوص آنکه قیمتهای تعیین شده برای خرید تنباکو از تجار بسیار ستمگرانه بود و در واقع آنها ناچار بودند جنس خود را به قیمت نازل به فروش برسانند. 11

اصفهان و شورش عمومی

اصفهان نیز یکی از شهرهای مهم مبارزات علیه رژی و رهبری علما در جنبش اصفهان مشخص و بارز بود. به علاوه این جنبش از انسجام و به هم پیوستگی بسیاری برخوردار بود. اهمیت جنبش اصفهان در این نکته نهفته بود که برای اولین بار نغمه تحریم تنباکو از آنجا آغاز شد. جالب اینکه ظل‌السلطان حاکم اصفهان آشکارا از امتیاز رژی حمایت می‌کرد. و انگلستان در اصفهان و اقوام بختیاری جایگاه ویژه‌ای داشت. 12

مردم اصفهان به رهبری میرزا محمدتقی معروف به آقاجفی (روحانی قدرتمند) به مقابله با اقدامات شرکت رژی پرداختند و دست به ابتکار عمل زدند و تنباکو را تحریم کردند. رفتار عمال شرکت رژی در اصفهان بسیار تحقیرآمیز و خشونت بار بود. یکی از تجار معروف و معتبر اصفهانی کار تاجر شیرازی را تکرار کرد و در مقابل دستور ظل‌السلطان مبنی بر تحویل توتون و تنباکوی خود، هر چه را که خریده بود آتش زد. این اقدام نمادین جایگاه روحانیت را بیش از پیش محکم ساخت. فتوای تحریم تنباکو در اصفهان مؤثر واقع شد و کمپانی عملاً در آن منطقه فلج گردید. بنابراین به دولت شکایت برد، دولت تهدید کرد که اگر علما تسلیم نشوند و مردم شورش کنند خانه‌های مردم را به توپ خواهد بست. اما علما بجز یکی دو نفر بقیه در مقابل این تهدیدها ایستادگی کردند. 13

به دنبال ورود مأموران انگلیسی به مشهد، مردم دکانهای خود را بستند و سر به شورش برداشتند اما فتحعلی‌خان صاحب‌دیوان (حاکم مشهد) تنباکوفروشان را متقاعد کرد که دکانهای خود را باز کنند. علاوه بر کسبه نیروی عمده حرکت در مشهد طلاب بودند. محور اعتراضات و شعارها در ابتدا رژی بود اما بعداً شورشیان آشکارا علیه انگلیس شعار می‌دادند ولی گفتند که انگلیس آشکار می‌خواهد در لوای تجارت مثل هند، ایران را تسخیر کند. جنبش مشهد به دلیل فقدان رهبری دینی قوی و قدرتمند نتوانست مانند شیراز، تبریز و اصفهان قدرت بسیج مردم را افزایش دهد. همانگونه که در تظاهرات و خیزش مردم در یزد، قزوین و کاشان بدینگونه بود. 14

تهران و تحریم تنباکو

در این جنبش تهران به دلیل ارتباطات سیاسی و اقتصادی و وجود دولت و شاه در آنجا جایگاهی تعیین‌کننده داشت. به ویژه آنکه رهبری دینی تهران را عالمی چون میرزا حسن آشتیانی بر عهده داشت و از مبارزه دست برنمی‌داشت. مردم و تاجر دائماً به دیدار او می‌رفتند. عده‌ای از روحانیون چون ملا فیض‌الله فاضل‌دربندی تندترین خطابه‌ها را بر ضد شاه ایراد می‌کرد. به همین دلیل به دستور دولت دستگیر و به عراق تبعید شد. 15 علمای تهران به تدریج به این نتیجه رسیدند که باید راه علمای اصفهان را در پیش گیرند و استعمال تنباکوی کمپانی رژی را تحریم کنند. 16 بدین‌تربیب میرزای شیرازی در عراق در جریان وقایع و مبارزات قرار می‌گرفت. در این میان با اوج‌گیری نهضت شایعه فتوای تحریم تنباکو در تهران پخش شد و شور عظیمی برپا کرد. متن حکم چنین بود:

«بسم‌الله الرحمن الرحیم. الیوم استعمال تنباکو و توتون بای نحو کان در حکم محاربه با امام زمان عجل‌الله تعالی فرجه‌است. الاحقر محمدحسن الحسینی» 17

روز بعد از انتشار حکم، یعنی روز دوم جمادی‌الاول، مسئله همبستگی مردم تحت رهبری دینی عینیت یافت. حتی لوطیان شهر نیز اطاعت از این حکم را بر خود فرض داشتند. در مراسم اسب‌سواری شاه در دوشان تپه احدی قلیان نکشید زیرا مخالفت با حکم مرجع تقلید مخالفت با امام‌زمان (عج) محسوب می‌شد. در حرمسرای شاهی نیز کلیه قلیانها شکسته شد. به دنبال آن شاه فرمان متوقف ساختن عملیات رژی را صادر نمود ولی در الغای آن تردید و تعلل کرد. 18

الغای امتیاز رژی

شب 23 جمادی‌الاول 1309ق متن اعلامیه‌ای بر سر در شمس‌العماره نصب شد که در آن آمده بود: «بر حسب حکم جناب حجت‌الاسلام آقای میرزای شیرازی، یوم دوشنبه آتیه جهاد است.

شاه و ناصرالدین ‍ شاه خواستند تا با تبعید علما و میرزای ‍ آشتیانی از تهران به غائله پایان دهند اما شایعه خروج میرزا از تهران به سرعت در بین مردم پیچید، مردم و علما یکدل و یکجهت اعلام کردند که با آشتیانی همراه خواهند بود، بنابراین دولت احساس خطر کرد. 20

شایعه جهاد تکذیب شد ولی بی ‍ تدبیری امین ‍ السلطان، اوضاع را وخیم ‍ تر کرد. او که از اصرار علما مبنی بر الغای رژی خشمگین بود راه را در تبعید میرزای ‍ آشتیانی دید. اما در آن زمان حتی شیخ هادی نجم ‍ آبادی که مستقیماً در جنبش شرکت نکرده بود، اعلام کرد که اگر بنابر مهاجرت علما به عتبات عالیات باشد، او اول کسی است که ردا بر دوش می ‍ کشد و با پای پیاده مهاجرت می ‍ کند. از صبح روز دوشنبه 3 جمادی ‍ الثانی 1309ق که قرار بود میرزای ‍ آشتیانی را تبعید کنند مردم کفن ‍ پوش و چوب به دست روانه محله سنگلج که منزل ایشان در آنجا بود شدند و فریاد سر دادند. 21

ناصرالدین ‍ شاه دانست که تا امتیازنامه رژی کامل لغو نشود، آرامش به تهران باز نخواهد گشت، به همین دلیل نامه ‍ ای به امین ‍ السلطان نوشت و الغای کامل امتیازنامه رژی را اعلام کرد. 22 چند روزی از اعلام الغای امتیاز ‍ نامه گذشته بود اما دولت و مردم منتظر دستوری از طرف علما بودند. امین ‍ السلطان نامه ‍ ای برای آشتیانی ارسال کرد و با شگفتی پرسید: « اکنون که رژی ملغی شده است چرا اجازه نمی ‍ دهید که مردم قلیان بکشند؟ » آشتیانی پاسخ داد که حکم تحریم تنباکو را او صادر نکرده است تا آن را بردارد، حکم از آن میرزای ‍ شیرازی است.

میرزا حسن آشتیانی طی تلگرافی خطاب به میرزای ‍ شیرازی الغای امتیازنامه را اعلام کرد و از ایشان خواست تا صراحتاً اجازه استعمال تنباکو را صادر نماید. 23 میرزا پاسخ داد که تا به کلی از فرنگی خلع ‍ ید نشود، حکم تحریم تنباکو پا برجاست. وی اعلام کرده بود که خلع ‍ ید از رژی باید بر شخص او اثبات شود و تا آن زمان حکم حرمت باقی است. 24

این امر درست تا زمانی که کاسه صبر همه لبریز شده بود ادامه داشت و در نهایت متن حکم رفع تحریم تنباکو از میرزای ‍ شیرازی به دست آشتیانی رسید. و جنبشی به آن فراگیری با پیروزی خاتمه یافت.

پی نوشت:

1. میرزا علی ‍ خان امین ‍ الدوله، خاطرات امین ‍ الدوله، به کوشش حافظ فرمانفرمائی، تهران، انتشارات کتابهای ایران، 1341. ص 115 و فریدون آدمیت، اندیشه ترقی و حکومت قانون، عصر سپهسالار، تهران، خوارزمی، 1356. ص 385.

2. ناظم ‍ الاسلام کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، مقدمه، ص 51.

3. فصل اول کتاب فوق.

4. کربلایی شیخ حسن، قرارداد 1890 رژی، انتشارات مبارزان، تهران، 1360، ص 30.

5. ابراهیم تیموری، عصر بی ‍ خبری یا تاریخ امتیازات در ایران، تهران، اقبال، 1332، ص 39- 45.

6. همان، ص 68.

7. نیکی ‍ کدی، تحریم تنباکو در ایران، ترجمه شاهرخ قائم ‍ مقامی، تهران، جیبی، 1358، ص 80.

8. روح ‍ الله حسینیان، تاریخ سیاسی تشیع، ج1، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، 1380، ص 240.

9. حسین آبادیان، اندیشه دینی و جنبش ضد رژیم، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، 1376، ص 68-71 .

10. فوریه، سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال، تهران، اقبال، 1325، ص 223 .

11. حسن کربلایی، قرارداد رژیم 1890م، تهران، مبارزان، 1361، ص 45-46 .

12. آبادیان، ص 116 .

13. حسن & zwnj; کربلایی، ص 57-58 .

14. همان، ص 124 .

15. آبادیان، ص 123 .

16. روح & zwnj; الله حسینیان، ص 246 تا 247 .

17. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات، ص 870 .

18. آبادیان، ص 126-127 .

19. کربلایی، ص 99 .

20. همان، ص 110 .

21. آبادیان، ص 160 .

22. حسن کربلایی، ص 114-122 .

23. همان، ص 114-122 .

24. آبادیان، ص 171.

منبع موسسه مطالعات تاریخ معاصر